

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КАРПАТСЬКЕ БРАТСТВО

М.М.ВЕГЕШ, М.В.ОЛАШИН

У БУРІ НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

1648-1654 РОКІВ

ВЕГЕШ М.М., ОЛАШИН М.В. У БУРІ НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
1648-1654 РОКІВ. - Ужгород, 1996. - 42 с.

До збірника праць науковців Ужгородського державного університету ввійшли статті про Богдана Хмельницького і очолювану ним народно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Автори прослідковують межу впливу визвольної війни на розгортання соціальних рухів в Закарпатті. Книга присвячена 400-ій річниці від дня народження видатного українського гетьмана, яку відзначала громадськість України минулого року.

Видання розраховане на широкий і розмаїтий загал читачів.

Рецензент: Ілько В.І., доктор історичних наук,
професор кафедри нової і новітньої історії
та історіографії Ужгородського державного
університету.

ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН

Ім'я великого гетьмана Запорізького війська Богдана (Зиновія) Хмельницького (1595–1657) відомо не тільки історикам. В ХУІ ст. про нього знали в Англії, Франції, Туреччині, Швеції, Венеції, Ватікані та багатьох інших державах. Про нього написано чимало праць вченими багатьох країн (особливо Україна, Росії та Польщі). Його життєвий шлях – це шлях перемог і поразок, шлях гірких роздумів, особистих утрат та знахідок.

Богдан Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який обіймав посаду осадчого, а пізніше чигиринського підстарости. Богдан закінчив єзуїтський колегіум у Львові. Добре володів російською, польською та латинською мовами. Пізніше вивчив турецьку і татарську. Як вважає більшість біографів Б.Хмельницького, до початку 20-х років він повернувся в рідну домівку, де займався господарством, удосконаленням своїх знань у військовій справі. Під час Цецорської битви 1620 р. загинув його батько, а сам Богдан був полонений турками. Полон тривав біля двох років. Після звільнення з полону Б.Хмельницький вступив у козацьке реєстрове військо, приймав участь у походах проти татар і турків, в селянсько-козацьких повстаннях 1630, 1632 та 1637 рр. До речі, в 1637 р. Б.Хмельницький займав посаду військового писаря реєстрового війська, однак після поразки повстання, польські чиновники позбавили його цієї посади, призначивши чигиринським сотником.

Б.Хмельницький не відійшов від активного політичного життя. Він входив до складу спеціальної депутації, яка їздила в 1638 р. у Варшаву з метою домогтися позитивного вирішення питання з козацьких вольностей. Правда, ця поїздка не принесла успіху.

В березні 1645 р. Б.Хмельницький відвідав Францію і вів переговори з французьким урядом про вступ українських козаків на військову службу. Деякі автори стверджують, що Б.Хмельницький очолював козаків (до 2,5 тис. чоловік) під час битви під Дюнкерком (жовтень 1645 р.). Таким чином, в 40-х роках ХVII ст. Б.Хмельницький був відомим козацьким діячем не тільки в Україні, але і в усій Європі та Туреччині. Але більше всього талант Б.Хмельницького як військового фахівця та політика проявився в період Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648-1654 рр.).

У грудні 1647 р. Б.Хмельницький з невеличким загоном йде на Запорізьку Січ. В січні наступного року його обирають гетьманом. Починає розгортатися полум'я селянсько-козацької війни. На допомогу Б.Хмельницькому поспішали тисячі кріпосних селян, городян і рядових козаків. Потім були блискучі перемоги під Лютими Водами (29 квітня - 16 травня 1648 р.), Корсунем (26 травня), Пилявцями (21-23 вересня). Б.Хмельницький здійснив визвольний похід в західноукраїнські землі. Звичайно, були і невдачі. Досить згадати битву під Берестечком (28-30 червня 1651 р.), загарбання литовськими військами Києва та повернення частини українських земель під володіння Польщі. Однак тимчасові поразки не могли похитнути прагнення Б.Хмельницького йти до задуманої мети. Він зміг за надзвичайно короткий час організувати селянсько-козацьку армію. З ініціативи гетьмана була створена козацька кіннота, яка успішно билася з шляхетською кіннотою. Велика увага приділялась артилерії (нею командував генеральний обозний). У війську існувала злагоджена система розподілу на полки, сотні та десятки. Були створені підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та сторожової служб. Добре зарекомендувало себе спорудження так званого табору (особливо в битвах під Старокосянтиновим в липні 1648 р. та Білою Церквою в 1651 р.).

Гетьман рішуче відмовився від оборонної тактики ведення бою. Багато часу приділяв розробці наступальних операцій. Він вважав недоцільним відволікати значні сили на облогу фортець. Значну увагу Б.Хмельницький приділяв партизанським методам боротьби. Ватажок Визвольної війни 1648-1654 рр. вмів підібрати значних справу помічників. Серед них, в першу чергу, слід назвати Максима Кривоноса, Федора Вешняка, Філона Джалалія, Івана Чернята, Данила Нечая, Мартина Небабу, Івана Богуна, Івана Золотаренка та ін.

Хмельницький проявив себе як умілий дипломат. Він зміг одні держави нейтралізувати, а інші залучити на свій бік. Гетьман вміло підтримував зв'язки з Кримським ханством, правителями оттоманської Порту (Туреччини), молдавським господарем Лупулом, правителями Трансільванії, Венеції, Швеції, Ватикану, Бранденбурга та ін. При гетьманській канцелярії була створена дипломатична служба. Вона розробила відповідні інструкції, готувала посольства, надсилала листи. В резиденції гетьмана склався церемоніал прийому послів, ведення з ними переговорів, підготовки прощальних аудієнцій. Особливе місце в дипломатичній діяльності Б.Хмельницького займало налагодження зв'язків з Російською державою. Цей період був тривалим, його супроводили і невдачі, і успіхи. Від першого листа Б.Хмельницького (18 червня 1648 р.) до російського царя Олексія Михайловича і до Переяславської ради 8(18) січня 1654 р. пройшло більше п'яти років. Причин цьому було декілька. Серед них - гострий соціальний характер війни 1646-1654 рр., союз гетьмана з одвічним ворогом Росії - Кримським ханством, загроза для Москви бути затягнутою у великий міжнародний конфлікт. Але головною прикметою цих відносин був розвиток їх по висхідній лінії (з обох боків було вислано 35 посольств), зміцнили економічні та суспільно-політичні зв'язки двох держав.

На Переяславській раді Б.Хмельницький виступив з промовою, в якій підкреслив, що є чотири правителі держав, які неодноразово прислалали своїх послів. Це султан турецький, хан кримський, король польський та "православний самодержець Великої Русі Олексій Михайлович". Так що є кого вибрати. Присутні відповіли: "Волимо під царя східного православного". Згідно "березневих статей" 1654 р., в розробці яких приймав активну участь Б.Хмельницький, були вироблені договірні умови між гетьманською адміністрацією та царським урядом.

Останні роки життя Б.Хмельницького теж не були спокійними. Восени 1654 р. Польща розгорнула бойові дії на території Білорусії та України. На допомогу білоруському народові з 18-тисячним військом виступив ніжинський полковник Іван Золотаренко. Восени 1656 р. розпочався спільний похід російських ратних людей та українських козачих полків в західноукраїнські землі. Полякам довелось відступати до Поділля, Волині та Галичини.

Б.Хмельницький помер 6 серпня 1657 р. в Чигирині. Гетьман заповів поховати його в Ільїнській церкві хутору Суботів, що і було виконано. 4 вересня 1657 р. Б.Хмельницький був похований. На похоронах були присутні представники всього Війська Запорізького.

Постать Богдана Хмельницького займає гідне місце в історії східного слов'янства. Йому присвячено багато народних дум, пісень, переказів. Образ Б.Хмельницького як народного героя займає важливе місце в творах українських і російських письменників - Є.П.Гребінки, І.Я.Франка, М.П.Старицького, К.Ф.Рилєєва, Ф.М.Глінки. За рахунок коштів громадськості в Києві у 1888 р. був встановлений пам'ятник Б.Хмельницькому (скульптор М.Й.Мекешин). Пізніше до постаті Б.Хмельницького звертались такі письменники, як О.Є.Корнійчук, П.Г.Тичина, М.Т.Рильський, М.П.Бажан, А.С.Малишко, Н.С.Рибак, І.Ле, П.Й.Панч, композитор К.Ф.Данькевич, художники М.Г.Дерегус,

М.І.Хмелько, режисери І.А.Савченко та В.М.Петров.

В складний період другої світової війни, відзначаючи історичні заслуги великого гетьмана, Президія Верховної Ради СРСР Указом від 10 жовтня 1943 р. заснувала орден Богдана Хмельницького, а Указом від 12 жовтня того ж року місто Переяслав було перейменовано в Переяслав-Хмельницький. 10 січня 1954 р. Президія Верховної Ради УРСР своїм Указом перейменувала місто Проскурів у Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область на Хмельницьку область. До речі, на Закарпатті є три пам'ятники Б.Хмельницькому (Виноградово, Бутино, Солотвино), багато вулиць названо його іменем.

В 1995 р. широко відзначалось 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького. Проведено ряд науково-теоретичних конференцій, в тому числі в Інституті історії України Національної Академії наук України, Харківському державному університеті, Прикарпатському університеті ім. В.С.Стефаника. На базі Черкаського державного педінституту проведені 5-і Всеукраїнські історичні читання з проблем української козацької державності. Наукові читання, присвячені 400-річчю з дня народження великого гетьмана, відбулись і в Ужгородському державному університеті.

Богдан Хмельницький був сином своєї епохи. Але він краще багатьох інших розумів цю епоху, багато зробив для вирішення назрілих проблем. Він не потребує канонізації. Його добрі справи навічно залишилися в пам'яті благородних потомків.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648-1654 рр.

В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

Визвольна війна українського народу проти панської Польщі 1648-1654 рр. займає особливе місце у вітчизняній історії. Тому й не дивно, що інтерес до згаданої проблеми у науковців ніколи не згасав. Це проявилось і в публікації документальних матеріалів з історії розвитку згаданих подій.

В дослідженні Д.М.Бантиш-Каменського "История Малой России" (М., 1822. - Т.І-4) опубліковано ряд документів або уривків (умови Зборівського миру, промова І.Виговського до царя Олексія Михайловича, наказ великому посольству в Польщу, відповідь польського уряду тощо). Ще 13 документів надруковано в додатках до першого тому книги. Вони охоплюють період з 1651 р. по 1659 р.

У третьому томі "Собрания государственных грамот и документов, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел" (М., 1822) було поміщено 26 документів періоду Визвольної війни - тексти Зборівського і Білоцерківського договорів, листи Б.Хмельницького до російського царя, українсько-турецький договір про вільне мореплавство, постанову Земського собору 1653 р. та ін. Документи опубліковано з дотриманням тогочасних археографічних вимог.

Перший том "Полного собрания законов Российской империи" (СПб., 1830) охоплював період 1649-1675 рр. Тут було надруковано 8 документів періоду Визвольної війни ("березневі статті" Б.Хмельницького, окремі царські грамоти, текст російсько-польської угоди 1650 р. та ін.).

Значний внесок у справу публікації документів 1648-1654 рр. зробило "Товариство історії та старожитностей російських при

Московському університеті". В його друкованому органі "Чтениях..." (редактор О.Бодянський) протягом 1845-1848 і 1858-1877 рр. було опубліковано значну кількість документальних матеріалів, повністю або частково присвячених подіям Визвольної війни. Серед них: "Летопись Самовидца", "Повесть о том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладена", "Краткая летопись о бунтах Хмельницкого", "Реестр Войска Запорожского 1649 г.", а також праці С.Зарульського, С.Мишецького, О.Рігельмана та ін.

У третій відділах кожного тому "Памятников, изданных временной комиссией для разбора древних актов" (К., 1845-1852.-Т.І-3) були опубліковані документи часів Хмельниччини. У 1897-1898 рр. ці томи були перевидані. Вони містили 154 документи (1648 р. - 67 документів, 1649 р. - 30, 1650 р. - 16, 1651 р. - 8, 1652 р. - 9, 1653 р. - 7, 1654 р. - 17). Тут вперше були опубліковані документи соратників Б.Хмельницького - М.Кривоноса, Г.Кривенка та ін.

У п'ятому томі "Актов, относящихся к истории Западной России" (СПб., 1853) було надруковано 16 універсалів Б.Хмельницького і один універсал Яна Казимира. Переважна більшість універсалів козацького гетьмана була опублікована вперше. Розпочату справу було продовжено в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России, собранных и изданных Археологической комиссией". Третій том згаданого видання (СПб., 1861) містить 294 документи періоду Визвольної війни, в яких головна увага приділена російсько-українським зв'язкам середини ХІІ ст. 70 документів опублікував М.І.Костомаров у восьмому томі "Актов..." (1875). Матеріали, що розкривають процес переговорів між Україною і Росією у 1653-1654 рр., опубліковано в десятому томі згаданого видання (1878). Тут поміщено 255 джерел.

У другому томі "Актов Московского государства" (СПб., 1891), виданому під редакцією відомого російського історика Н.С.Лопова,

опубліковано 343 документи, що охоплюють період 1648-1654 рр. Значна увага приділена джерелам, продюкованих адміністрацією Б.Хмельницького (сотників, городових отаманів), а також присвячених питанням діяльності місцевої адміністрації на визволених землях, переговорах з Росією та ін.

Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, створене у 1873 р., надрукувало ряд матеріалів, присвячених подіям Визвольної війни, у "Жерелах до історії України-Руси" (Львів, 1898.-Т.IV; 1924.-Т.XVI). У першому випадку було опубліковано 170 документів, виявлених у архівах Львова. Вони охоплювали період 1648-1649 рр. Шістнадцятий том містив (в основному) донесення папських нунціїв у Польщі Д.Торреса і П.Відоні. Період 1648-1654 рр. було відображено у 339 джерелах (інформація про найважливіші битви, переговори Б.Хмельницького з Москвою, діяльність польського уряду, оцінка Ватіканом селянсько-козацької війни в Україні та ін.).

Ряд документів було опубліковано в інших виданнях. Серед них: "supplementum ad historica russiae monumenta: Дополнение к актам историческим, относящимся к России" (СПб., 1848), "Зборник статей и материалов по истории Юго-Западной России" (К., 1915.-Вип.2), О.Лазаревський "Акты по истории землевладения в Малороссии" (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.-К., 1880.-Кн.IV) та ін.

Названі опубліковані джерела містять цінний фактичний матеріал з історії Визвольної війни. Крім того, за період, що минув з часу їх публікації, багато оригінальних документів зникло, і тому згадані матеріали виступають часто у ролі першоджерел. Опубліковані протягом ХІХ - початку ХХ ст. вони стали для дослідників антифеодальної селянсько-козацької війни 1648-1654 рр. вагомим джерельною базою. У цьому й полягає їх неперехідне значення.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ

ВОЛОДИМИРА ГРАБОВЕЦЬКОГО

Про Богдана Хмельницького вийшла велика історична література. Фундаментальні праці про славного запорізького гетьмана написали Володимир Антонович, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Володимир Голобуцький... Уже понад сорок років історію народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького досліджує видатний український вчений, доктор історичних наук, професор з Івано-Франківська Володимир Васильович Грабовецький. Перу вченого належать понад 750 наукових праць, серед яких близько 50 присвячені історії запорізького козацтва.

Символічно, що перша стаття в науковій біографії В.Грабовецького була присвячена українському гетьману. В 1953 році вчений опублікував на шпальтах газети "Радянське життя" (Зиньки) праць "Там, це проходив Богдан Хмельницький". За нею послідували одна за одну статті "Богдан Хмельницький під Львовом", "Документи Богдана Хмельницького", "Участь народних мас західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр.", "Західноукраїнські землі за часів хмельниччини", "З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648)", "День перший і останній (Богдан Хмельницький)" та ряд інших.

У 1989 р. В.Грабовецький опублікував фундаментальне дослідження "Згадаймо праведних гетьманів", в якому описав діяльність запорізьких гетьманів Івана Підкову, Якова Шаха, Самійла Кішка, Северина Наливайка, Григорія Лободу, Янка Бородавку, Петра Сагайдачного, Оліфера Голуба, Григорія Чорного, Тараса Греська,

Івана Сулиму, Павла Павлюка...і, звичайно, Богдана Хмельницького.

В центрі наукових студій В.Грабовецького знаходиться проблема впливу народно-визвольної війни на західноукраїнські землі. Починаючи з 1991 р., вчений опублікував серію історичних нарисів на сторінках газети "Прикарпатська правда": "Відлуння чигиринських дзвонів на Прикарпатті", "Походи визвольних військ Богдана Хмельницького в Галицьку землю", "Передмова до твору визначного історика України Михайла Грушевського "Хмельницький і хмельниччина" та ін. В.Грабовецький одним із перших написав праці про соратників Богдана Хмельницького в боротьбі проти панської Польщі. У 1989 р. він опублікував статтю "Легендарний герой" про козацького полковника Івана Богуна, а наступного року дослідження "Визвольні походи Максима Кривоноса влітку 1648 року на Поділля в "Записках" Мартіна Голінського". Та найбільше праць В.Грабовецький присвятив легендарному козацькому ватажку, соратнику Хмельницького, Семену Височану. Уже в 1969 р. на сторінках "Радянської енциклопедії історії України" (т.І) з'являється біографічний нарис "Височан Семен (Сень) Гнатович". Ця стаття відомого українського дослідника була також опублікована в "Українській Радянській Енциклопедії" (1978, т.2). Велика увага діяльності С.Височана приділена В.Грабовецьким у його монографіях "Гуцульщина XIII-XIX століть" (т.2.-Івано-Франківськ 1993) та деяких інших.

У 1972 р. видавництво "Наукова думка" видало книгу В.Грабовецького "Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.", яка одержала схвальну оцінку з боку провідних вчених України. На думку вченого, народно-визвольна війна "підняла на класову боротьбу проти польсько-шляхетського гніту широкі маси поневоленого українського народу. Під козацькими прапорами збиралося все, що було вкрай пригнічене, поневолене шляхтичем, магнатом. Народ йшов у бій і перемагав класового ворога-гнобителя".

На глибоке переконання історика, перемоги Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями весною 1648 р. "завдали смертельного удару Речі Посполитій, підірвавши її могутність в Європі, дезорганізували шляхетські війська, польський уряд і примусили його шукати шляхів до примирення із запорізьким військом".

На основі великої кількості джерельних матеріалів, які вчений до наукового обігу ввів вперше, було доведено, що визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького зробила великий вплив на піднесення опришківського руху в Галичині та Закарпатті. Так, в 1648 р. відбулися два значні напади опришків у Сяноцькій землі. "Перший стався "нічним способом" на Новотанецький замок з 9 на 10 травня. Ініціаторами цього наступу були селяни Висока. 120 чоловік озброєні рушницями й іншою вогнепальною зброєю, при безпосередній допомозі і керівництві закарпатських опришків, які були заклякані на підтримку, напали на замок. Цей загін мав на меті звільнити з кайданів арештованих і засуджених опришків".

Значна увага в працях професора В.Грабовецького приділена облозі Богданом Хмельницьким древнього Львова у 1648 році. Дослідник констатував, що "після здобуття Високого замку фактично доля Львова була в руках Хмельницького. Але гетьман, не маючи наміру нищити його (на що зазіхали татари), почав вести переговори з міськими властями. Шляхетські мемуаристи намагаються пояснити, що внаслідок мужності і сильного опору шляхетсько-католицького гарнізону Хмельницькому не вдалося здобути Львова". З таким твердженням В.Грабовецький рішуче не погодився: "Історичні факти переконують, що гетьман Хмельницький прихильно ставився до міста Львова, не бажав його руйнувати, мав там своїх прихильників, і обмежився викупом. Не викликає сумніву, що такими прихильниками козаків були українські міщани, а також члени Ставропігійного братства. Українські передміщани псували гармати в замку, вказували до нього

таємний вхід, інформували козаків про слабкі місця Львівської фортеці".

Загальновідомо, що, перебуваючи під Львовом, Хмельницький почав встановлювати дружні відносини з Молдавською і Угорщиною, зокрема, почав переговори з семигородським князем Юрієм Ракоці. Саме тоді запорізькі козаки побували на Закарпатті, що зафіксовано в історичних джерелах.

З іменем Богдана Хмельницького історики пов'язують один з етапів формування Україною своєї державності. Після успішних дій запорізького війська під Зборовом і Збаражем гетьман підписав з поляками Зборівську угоду 1649 року, в результаті якої "в трьох воєводствах – Київському, Чернігівському, Брацлавському – не мали права бути поляки. Ці воєводства входили до складу новоствореної держави Хмельницького, який мав право мати 40 тис. козацького війська. На території української держави заборонялася діяльність католицької церкви і ордену єзуїтів; унія мала бути скасована, а православний київський митрополит мав право брати участь у сеймі. Всього у Зборівському договорі було записано 18 пунктів, які фактично давали основи для зміцнення козацької влади на Україні".

Де б не з'являлися війська Хмельницького, всюди їх підтримувало місцеве населення. Молдавські походи гетьмана активізували і тут опришків. Про це свідчать "записки" архідиякона Аллепського, які наводить у своїй праці В.Грабовецький: "Замішання оточувало нас з усіх боків... В нас не було можливості рушитися ні в землю козаків, ні назад, бо всі жителі країни зробилися розбійниками і бродягами та вбивали на шляхах всякого, хто рятувався втечек". Автори колективної монографії "Північна Буковина: її минуле і сучасне" (Ужгород, 1969), роблять висновок, що "у роки визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1648–1654) багато буковинських селян, розправившись із "своїми" феодалами,

втікали в загони Богдана Хмельницького. Ці втечі набрали масового характеру, коли війська Хмельницького вступили на Західну Україну. В жовтні 1649 року сеймові послы Галицької і Теребовлянської землі зажадали від молдавського господаря створити застави на кордоні з тим, щоб не допускати повсталих селян з Буковини".

Тісні зв'язки з Хмельницьким мав молдавський опришок Харечко.

У 1992-1993 рр. Володимир Грабовецький опублікував цілу низку праць про відгомін народно-визвольної війни на західноукраїнських землях. Це такі роботи, як "Літопис запорізького козацтва", "Роль запорізького козацтва в історії Галичини", "Документи про перший похід запорізьких козаків на Прикарпаття", "Дмитро Яворницький - визначний історик запорізького козацтва", "Були колись запорожці. вмили панувати", "Йшов до брата брат. Роль запорізького козацтва в історії Галичини" та ін. У цих та деяких інших своїх працях В.Грабовецький переконливо довів, що визвольна армія Хмельницького безпосередньо вплинула на піднесення західноукраїнського повстання. "Гетьман Хмельницький надавав йому великого значення, сприяв його розвитку. Значну роль у цьому відіграли посланці Хмельницького й ударні групи козацьких загонів під проводом полковників Товпигя, Капусти, Головацького, Іутіяна, Кривоноса та сотників в кількості 45 тис. чоловік. Вони вселили у незадоволені маси віру на визволення, активізували на боротьбу приблизно тисячну армію повстанців, більша частина яких діяла на Прикарпатті і зосередилася в основному у двох великих вогнищах: на Іокутті під проводом Семена Височана і на Калущині під керівництвом Івана Грабівського". Семена Височана В.Грабовецький справедливо вважає "Хмельницьким Галицької землі".

У 1991 р. В.Грабовецький написав змістовну працю "Де могли українських гетьманів?", яка була надрукована на сторінках львівського журналу "Дзвін". Чимало уваги в ній присвячено і Богдану

Хмельницькому, який помер у 1657 р., причому, при загадкових обставинах. Видатний український історик, академік Михайло Грушевський так писав у своїй праці "Про батька козацького Богдана Хмельницького": "Напис на табличці в церкві Суботовській показує те місце, де був похований Хмельницький, але костей його там нема. Як поляки кілька літ пізніше здобули Чигирин в переході, Степан Чарнецький, їх начальник, казав викинути кості Богданові на глум і наругу. Та наругу і неславу зробив тільки собі і землякам своїм тим, що наругався з мертвого тіла чоловіка, котрого не міг подолати, коли він був живий".

Сьогодні професор Володимир Грабовецький продовжує досліджувати історію запорізького козацтва і народно-визвольної війни 1648-1654 років під проводом Богдана Хмельницького. Чекають свого часу його нові праці "Роль запорізького козацтва в історії західноукраїнських земель" (500 с.), "Визвольні походи запорізьких козаків на західноукраїнські землі в кінці ХІІ - початку ХІІІ століть" (55 с.), "Відображення визвольних походів козацько-селянських військ під проводом Богдана Хмельницького в 1648-1655 роках в народній творчості, художній літературі і мистецтві" (28 с.), "Славетний пам'ятник - некрополь козацькі могили під Берестечком" (35 с.).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ПЕРЕЯСЛАВСЬКУ УГОДУ 1654 РОКУ

Переяславській раді 1654 року присвячена така низка книг, статей та художніх творів, що, здавалося б, вже важко сказати щось нове. Однак, так трапилось, що протягом тривалого часу офіційна радянська історіографія трактувала події, що відбулися в Переяславі, як добровільне возз'єднання двох братніх народів — українського і російського. Можливо, саме тому Богдана Хмельницького — одного з небагатьох українських гетьманів, майже не піддавала критиці більшовицько-комуністична історіографія. А як же було насправді?

В цьому нам допоможе розібратися видатний український історик, академік Михайло Сергійович Грушевський. Він присвятив ряд праць відповіді на питання: що відбувалося в Переяславі? На яких умовах Україна підписувала договір з Москвою? Історія Переяславської угоди Богдана Хмельницького з Росією знайшла відображення у цілому ряді праць М. Грушевського, зокрема в його фундаментальній "Історії України-Руси", "Ілюстрованій історії України", "Очерке истории украинского народа". Крім них вчений написав кілька спеціальних праць про Переяслав. У статті "Україна і Росія" М. Грушевський писав, що "Хмельницький з старшинов від самого початку повстання хотіли, щоб "московське правительство" своїм військом зв'язало Польщу, а особливо Литву, і дало змогу Україні обернути всі свої сили на визволення всієї української землі і оформування її в Українську державу". Цю думку М. Грушевського підтверджують багато архівних матеріалів, зокрема "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961).

Михайло Грушевський чітко довів, що "Україна як стала фактично після великого повстання 1648 року самостійною державою.

так і далі нею була". У статті "Переяславська умова України з Московою 1654 року. Статті й тексти" М. Грушевський однозначно констатував: "Козацька Україна в 1648-1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сих літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Московою. Вона фактично володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу: територія, котру охоплює державна організація, людиність, яка признає над собою певну владу, і владу, яка виконує розпорядження на сій території і над сею людиністю. Людиність сеї України не признавала над собою ніякої іншої влади, крім війська і уставленого ним гетьманського уряду". Отже, на час підписання Переяславської угоди Росія мала справу з певним державним об'єднанням, яким була Україна.

Михайло Грушевський детально описав сам процес, який призвів до підписання "бєрезневих статей". У праці "Про старі часи на Україні (Коротка історія України)" він пише: "... дня 8-го січня скликав Хмельницький раду козацьку військову. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар зіставив Україну при її вільности і ворогам її не видавав. Тоді бояре закликали всіх до церкви, щоб присягти цареві. Але Хмельницький з старшиною зажадав, аби наперед бояри присягали за царя, що він вільности й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть... на те бояри okazали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський цар - "самодержець" і присяги овоїм підданам не складає". Серед тих, хто відмовився присягати московському цареві був полковник Іван Богун і керівництво православної церкви. І. Огієнко у своїй праці "Українська церква" (Прага, 1942) зафіксував: "... в договірних статтях Богданових від 12 березня 1654 р. ... немає статті про підданя Київської митрополії Московській. Але по 1659 р московський уряд заявляв, що стаття про підданя Київської мит-

роболіі Московському патріархатові була в договірних статтях Богдана Хмельницького".

Незважаючи на інцидент, який виник під час проведення Ради в Переяславі, Хмельницький вирішив його згладити. "Гетьман з старшиною, аби справи не розбиті, — писав М. Грушевський, — бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі, — згодились присягти на слово боярів-послів, що цар не тільки зіставить в цілості права й устава, привілеї і всякі свободи України, себто її нинішній самостійний устрій, а ще примножить і розширить". Через місяць Хмельницький вислав козацьке посольство до Олексія Михайловича. "Поїхав військовий суддя Богданович і полковник Тетеря з великим двором, — писав М. Грушевський у своїй праці "Про батька козацького Богдана Хмельницького" (К., 1909), — до Москви приїхали в перших днях марта. Цар прийняв їх з великою честью. Посли передали йому грамоту Хмельницького, гетьман у ній висловив утіху, що Україна прийшла в союз з московщиною і під зверхністю московського царя, просив, щоб цар підтвердив права і вільності українського народу — як царські послы обіцяли, що дасть їм права більші, ніж мали за князів давніх і за королів польських". Козацьке посольство виклало перед російським самодержцем українські вимоги, які прийнято називати "статтями Богдана Хмельницького". Москва була змушена визнати, що "устрій України оснований і вона правиться на своїм власнім, договором з Московою забезпеченим праві, яке в актах означається терміном "прав і вольностей, які бували при в. кн. руських і королях польських" і котрі царським правительством можуть примножатись, а не вкорочуватись".

Навіть поверхове ознайомлення з "березневими статтями" свідчить про те, що Україна їх підписувала як суверенна держава, а тому буде несправедливо змишувати Богдана Хмельницького з зраді України. Михайло Грушевський детально їх проаналізував.

"Головою українського правління, — писав він, — московське правительство призвало гетьмана, свободно вибраного військом, без усякого мішання в те московського правительства, яке має бути тільки оповічене про довершений вибір.

За гетьманом воно признало право дипломатичних зносин; хотіло обмежити його тільки щодо Туреччини й Польщі, але гетьманське правительство цього обмеження не прийняло, і на практиці правительсто гетьманське і правительство московське вело свою дипломатію самостійно, не координовано навіть, і на сім ґрунті виникли головні непорозуміння і конфлікти.

Україна має власне військо, яке стоїть під властью гетьмана, і тільки його, — права розпоряджатись українським військом безпосередньо московське правительство навіть не заявляло.

Судівництво українське признало вповні незалежним і автономним без права якого-небудь відклику від московського уряду.

Адміністрацію Україна хотіла мати також автономну. Московське правительство, навпаки, хотіло держати там своїх воєвод. Кінець кінцем воно пропустило сей пункт в статтях зовсім і пробувало вивувати пізніше, при нагоді. Але українська сторона стояла на тім і пізніше, що сі московські воєводи не повинні нічим мішатися до адміністрації, і се мусило прийняти і московське правительство".

Із вищенаведеного матеріалу видно, що Україна почувала себе не ослабленою, як писали деякі історики, а, навпаки, твердо стояла на ногах, захищаючи свій суверенітет. Доказом такої тези є той факт, що Росія змушена була приймати "статті" в українському варіанті майже без обмежень. І як не погодитися з висловлюванням Михайла Грушевського, що "Україна і під сею зверхністю не затратила свого державного характеру...". "Березневі статті", на думку Грушевського, свідчать про те, що "прилучення мало характер персональний, а не реальний. Малоросія не з'єдналася з Московськом

державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві з його потомством. Се факт персонального сполучення, наслідком вибору. Але що московського царя вибрано разом з потомством, то сполучення мало тривати доти, доки існувало потомство Олексія Михайловича".

Як же можна оцінити "березневі статті" 1654 року? Що це. договір про возз'єднання чи приєднання? Для М.Грушевського не було сумніву, що "сполучення України з Москвою було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення". Такої ж точки зору притримується переважна більшість сучасних вітчизняних дослідників.

Після укладення "Березневих статей" російське військо вступило на територію України для того, щоб допомогти козакам розгромити Польщу. Хмельницький досить швидко переконався, що росіяни не стільки громлять поляків, як постійно втручаються у внутрішні справи України, цим самим порушуючи основні умови Переяслава. "Хмельницький, — писав М.Грушевський, — став шукати нових помічників на Польщу, а здуку з Москвою хотів розірвати". Він налагоджує дружні стосунки з Туреччиною, Швецією та Угорщиною, а весною 1657 р. починає війну з Польщею. Михайло Грушевський відзначав, що у війні "козакам не пощастило, в війську проклянувся непослух. Хмельницький і без того був хворий, а ся прихрість більше його розстроїла і він умер 27 липня 1657 р., лишивши справа непорішеними". Микола Костомаров вважав, що його отруїли поляки. Ми не відкидаємо і таку думку, що його вбила Москва.

На цьому би можна і закінчити розвідку про "березневі статті" Богдана Хмельницького. Але ми цього робити не будемо. Вся справа у тому, що Росія неодноразово буде на них посылатися, називаючи українського гетьмана щирим прихильником Росії. Однак, про все по порядку. Після смерті Богдана козацька старшина обрала в геть-

мани його сина, слабохарактерного політика Юрія Хмельницького. "Але до булави треба голови, — писав Грушевський, — а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем". Правда, його правління було недовготривалим, а спроби вирватися з "обіймів" Росії невдали, і гетьманом знову став Іраць Хмельницький.

Росія зажадала, щоб Юрій Хмельницький дав присягу притримуватися підписаних Богданом Хмельницьким статей, що Іраць і зробив. Але чи були це ті ж самі статті Богдана? Михайло Грушевський з цього приводу писав: "Дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі "статті" були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і з різними листами до гетьмана... З грамот головне, принципіальне значення мала грамота Запорозькому війську... Вона коротко збирала головніше з затверджених статей, в інших відкликучися до їх самих, і властиво мала служити конституційною хартією України. Але на практиці... роль сеї хартії перейшла до "статей", і то не в автентичній редакції 21 березня, а в якійсь неповній, пізнішій переробці...". Таким чином, "статті Богдана Хмельницького" були підроблені, сфальсифіковані, і ці сфальсифіковані статті царські бояри підсунули безталанному Ірацеві Хмельницькому як оригінал. Так Москва, правдами і неправдами, добивалася повного підпорядкування собі України.

Запорізький гетьман Богдан Хмельницький був видатним політичним діячем, вірним сином свого знедоленого народу. Підписуючи договір в Росію, він переслідував єдину мету: звільнити Україну від поляків і зберегти незалежність. Видатний український історик Михайло Грушевський писав, що "народ український не забув Богданові того добра, що хотів для України славний гетьман. Він оспі-

вав Богданові діла в піснях і думах, як ні одного з гетьманів. Він доніс ці пісні і думи до наших часів, як не доніс такої пам'яті ні про кого і ні про що в усій історії українській! Лого слава козацька, молодецька не змре, не поляже, та буде вона славна поміж друзями-молодцями однині й довіку!"

ВЕНЕДИКТ М'ЯКОТІН ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ 1654 РОКУ

Ім'я російського історика та публіциста Венедикта Олександровича М'якотіна (1867-1937) за радянського часу згадувалось вкрай рідко. Пояснюється це тим, що вчений не підтримав жовтневий переворот 1917 р., організував і очолив антибільшовицький "Союз відродження Росії" (1918), а після розгрому військ Денікіна емігрував у Німеччину. З 1930 р. був професором Софійського університету.

В.О.М'якотіна як історика цікавили проблеми історії України, Польщі, Росії, українсько-польських відносин та ін. Ми торкнемось тільки аналізу поглядів вченого на процес оформлення українсько-російського союзу 1654 р. в ході національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького проти шляхетської Польщі.

Треба підкреслити, що праці В.О.М'якотіна написані на вагомій джерельній основі. (Вчений працював у архівах Києва, Петербурга, Москви, Чернігова, Полтави... Він детально вивчив сотні важливих документів). Сказане в повній мірі стосується наступних його робіт: "Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов" (СПб., 1889), "Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVII в." (Русское богатство. - 1894. - Кн.2-4), "По поводу военного положения в Польше" (Там же. - 1905. - №10), "Очерки социальной истории Украины в ХУП-ХУШ вв." (Прага, 1924-1926. - Т.І.- Вып.І-3) та ін.

В.О.М'якотін підкреслює, що починаючи з грудня 1650 р., коли польський сейм оголосив війну Україні, "військове щастя зрадило Хмельницькому". І після поразки під Берестечком (8 липня 1651 р.) та підписання Білоцерківського договору (28 вересня того ж року), умови якого були набагато гіршими від Зборівського миру (18 серпня 1649 р.), боротьба між Україною і Польщею розгорнулася з новою

силою. Вона тривала два з половиною роки і, як підкреслює історик, Б.Хмельницький, "переконавшись в неможливості відбитися власними силами від польських домагань, прийняв рішення остаточно відірватися від Польщі і об'єднатися з Московською державою".

Вищесказане важко заперечити. Практично неможливо було самотійно справитися з Польщею, а кримські татари і Туреччина не раз демонстрували свою ненадійність. Крім того, на користь Московії говорив і той факт, що вона була православною. Інша справа, що остання теж прагнула до збільшення території і мала намір використати Україну як буфер проти Оттоманської імперії. Тому 11 листопада 1653 р. Земський собор вирішив, що "заради православної віри й святої церкви Божої государеві слід прийняти їх (українців - Авт.) під свою високу руку".

Досить ґрунтовно аналізує В.О.М'якотін події, що відбулися в Переяславі 18 січня 1654 р. Справа в тому, що й досі серед істориків мають місце кардинальні розбіжності у поглядах на цей факт. Так, М.Д'яконов був переконаний, що ця угода передбачала повне входження України до складу Російської держави і безумовну її залежність від останньої. М.Грушевський вважав Переяславську угоду формою васальної залежності українців, які ставали під захист російського царя і зобов'язувалися сплачувати податки, допомагати військовою силою, а "самодержець" повинен був захищати їх від ворожих нападів. На думку В.Липинського, угода 1654 р. - це тільки тимчасовий військовий союз України і Росії. Думка В.О.М'якотіна щодо подій січня 1654 р. співпадає у даному випадку з точкою зору М.Грушевського.

Історик підкреслює відомий факт, що у Переяславській церкві тільки Б.Хмельницький присягнув на вірність Москві, а царські посланці на чолі з В.Бутурліним відмовилися це зробити, бо російський цар є самодержцем і не присягає своїм підданам. Особливу

увагу звертає вчений на те, що "умови присіднання України до Росії не могли бути прочитані в січні 1654 р.", бо вони були вироблені тільки в березні того ж року під час перебування посольства Б.Хмельницького в Москві. Отже, підкреслює дослідник, у січні 1654 р. входження України до складу Росії було оформлено не у формі договору, а в формі "пожалування".

В.О.М'якотін досить детально зупиняється на переговорах послів Б.Хмельницького (генерального судді С.Богдановича-Зарудного і перяславського полковника П.Тетері) з Москвою (23 березня – 5 квітня 1654 р.). Українці зосов'язувалися платити податки Росії, виставляти (у випадку потреби) допоміжне військо і за це просили надати їм повну свободу у внутрішніх справах і "навіть деяку самостійність у сфері зовнішньої політики". Разом з тим, дослідник підкреслює, що вимоги козацьких послів не займали в "статтях" Б.Хмельницького того центрального місця, на яке вони повинні були претендувати за своїм змістом. Пояснює він це тим, що Б.Хмельницький відчував себе "представником не стільки країни, скільки одної певної суспільної групи, що жила своїми відокремленими інтересами". За іншими соціальними групами населення гетьман прагнув зберегти те становище, яке вони займали раніше. Тут певні привілеї відстоювались тільки для православної шляхти.

"Статтями" Богдана Хмельницького, – підкреслює В.О.М'якотін, – Малоросія не стільки уклала династичну унію з Москвою, скільки ставала до відношенню до останньої в становище васальної держави". Її й надалі повинен був очолювати гетьман, який повідомляв московському царю про своє обрання і складати йому присягу на вірність. Він мав право підтримувати зв'язки з іншими державами (за винятком Польщі й Туреччини) і т.д. Міське та сільське населення повинно було сплачувати податки в московську казну. Козацьке військо повинно було приходити на підтримку російській армії. Крім того, цар

мав право роздавати земельні володіння в Україні. (Цим правом першими скористалися Б.Хмельницький та козацька верхівка). 5 квітня (27 березня за старим стилем) були дані царські жалувані грамоти "війську запорозькому і малоруській православної шляхті". Виходячи з цього, В.О.М'якотін писав, що "всі зміни в соціальному житті Малоросії в момент відторгнення її від Польщі зводились до кількісного збільшення козацтва і до розширення його прав і привілеїв", а всі інші суспільні сторони життя повинні були "зберігати свій попередній устрій з усіма його характерними рисами".

Так закінчилось юридичне оформлення входу України до складу Російської держави. В.О.М'якотін оцінив цей процес з наукової, а не великодержавної, шовіністичної позиції. Він вказав на загарбницькі плани Москви, наголосив і на помилках Б.Хмельницького, але українсько-російське зближення, що завершилося державним об'єднанням, охарактеризував загалом позитивно. Адже це була необхідність, що диктувалася міжнародними умовами.

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ І ЗАКАРПАТТЯ

Вперше запорізькі козаки з'явилися на Закарпатті в 1616 році. Того року, відзначають автори колективної монографії "Нариси історії Закарпаття" (Т.І. - Ужгород, 1993), "загін козаків чисельністю кілька тисяч чоловік пройшов через Закарпаття і під Кошице розгромив армію трансільванських феодалів. Козаки вступали в контакт з русинським населенням, декотрих залучали до своїх рядів. Їх загони нападали на маєтки окремих магнатів, сприяли піднесенню антифеодальної боротьби народних мас. Спілкування з козаками, які розмовляли з селянами на зрозумілій їм мові і були однієї з ними віри, вселяло надію, що за Карпатами живуть брати, які допоможуть їм у боротьбі проти соціального та національного гноблення. Королівська адміністрація, характеризуючи перебування козаків у Закарпатті, писала: "Тільки того треба боятися, що до козаків приєднуються їх одновірці і піддані Другета - верховинські руснаки, які і без того ненавидять своїх панів".

Вдруге козацькі загони з'явилися на Закарпатті в 1619 р. З цього приводу відомий зарубіжний дослідник Олександр Баран опублікував на сторінках журналу "Український історик" (Нью-Йорк-Мюнхен, 1970. - № 1-3 (25-27). - Рік VII. - С.76-82) статтю "Козаки на Закарпатті в 1619-ім році". Угорський магнат Мрій Гомонай-Другет вів тоді гостру боротьбу з семигородським князем Габором Бетленом і вирішив використати найманців - запорозьких козаків. "Мрій Ракоці, військовий комендант окупованої Мадярщини, - писав О.Баран, - довідавшись про приготування Гомоная, відразу писав до Бетлена про небезпеку козацького нападу. Але Бетлен в тому часі не вірив, що Гомонай міг нагромадити таку кількість найманих військ, з якими міг напасти на Семигород. Відписав Ракоцієві, що це тільки пані-

керські плітки і ними не варто перейматися". Однак Гомонай вже 27 жовтня вирушив з великим військом у бік Карпат, а 30 жовтня перейшов кордон. Козацьке військо нараховувало близько 10 тисяч чоловік, тим часом як Ракоці мав не більше 4 тисяч гайдуків. Спроби відтіснити козаків нічого не дали, за якусь мить семигородсько-угорське військо, охоплене панікою, почало втікати. "перемога козаків була повна, - відзначав О. Баран, - тим більше, що козаки, переслідуючи утікачів, зробили вбитими коло двох тисяч вояків Ракоція, а між ними й багато офіцерів". 30 листопада військо козаків уже стояло біля Кошице, однак брама міста була закрита. Дізнавшись про те, що Ракоці підходить з підкріпленням, Гомонай із своїми козаками пішов у напрямку П'яшева. Тут ситуація була аналогічною. Та найгірше полягало в тому, що казна Гомоная спорожніла і він уже не мав чим платити козакам. Останні, незадоволені таким станом справ, організували бунт, скинули полковника Рогавського і натомість обрали Адама Липського. новий отаман прийняв рішення покинути Гомоная і повернутися в Польщу. Через деякий час це зробив і Гомонай, боячись репресій з боку Ракоці і Бетлена.

Як же зустрічали закарпатські русини козацьке військо? О. Баран писав: "Панічна територія Мадярщини між Спішом і Ужанським комітатом була заселена здебільшого карпатськими українцями, а від них на південь також і словаками. Мадяр тут було мало. Але вони тримали все в руках. Шляхта та державна адміністрація були здебільшого мадяри, а українці та словаки до 80% були кріпаками.

Ці карпато-українські кріпаки дуже втішилися, коли побачили війська українських козаків, що ганяли за мадярськими панамі та їхніми гайдуками".

Необхідно погодитися з думкою відомого дослідника, що "цей національний підйом (пов'язаний з приходом козаків - Авт.) був дуже зяльний і якби був засягнув такі східні українські комітати,

як Берег, Угоча та Мараморош, то хто знає, чи не викликав був свого роду "хмельниччину" на українським Закарпатті". Безперечно, що ця подія "поглибила зв'язки між закарпатцями та українцями з-поза Карпат".

У 1648 р. почалася народно-визвольна війна українського народу проти панської Польщі, про яку швидко стало відомо на Закарпатті. Про це свідчить запис, зроблений на рукописі Євангелія в 1648 р. у Великих Ком'ятах: "По смерті великого короля польського Владислава извоєвали козаки Польшу. Почали ляхов істинати і гнати їх від ріки Дніпра до славного города Києва і звідти аж до Вісли. Старшому козакові було ім'я Хміль".

Після успішного для Хмельницького завершення битв під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями козацьке військо підійшло до Львова. Відомий сучасний історик В.Грабовецький пише, що "перебуваючи під Львовом, Хмельницький пошавив дипломатичні відносини з Молдавією й Угорщиною і особисто почав переговори з семигородським воеводою Ракочієм. Він надсилав до гетьмана під Львів своїх послів". Мемуарист Голінський пише, що "шляхті вдалося перехопити послів Ракочія в Галичині. Річ Посполита, боячись з'єднання угорців з козаками, робила все, щоб не допустити до Хмельницького угорських послів". Але цей же Голінський далі пише, що в грудні 1648 р. Хмельницький "радо прийняв секретне посольство" Ракочі під Львовом і після переговорів "наказав провести його за Львів двом тисячам козаків" (Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1972. - С.74-75).

Що стосується листування між Богданом Хмельницьким і крієм Ракоці ІІ, то перший лист українського гетьмана до трансільванського князя датується 7 листопада 1648 р. В ньому Б.Хмельницький писав: "... наша думка і переконання говорить, що ти майбутній наш пан і надійний опікун, тому що весь польський народ проїнявся про-

ти нас ворожнечем і гнівом; ось чому від усієї нашої душі і серця ми одноставно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини... Наші послы, яких ми обрали з нашого війська і посилаємо до твоєї високості, розкажуть про цю справу твоїй високості для кращої і яснішої бесіди та порозуміння усно, ґрунтовно і дуже точно. Ласкаво просимо дати повну віру всім їх словам" (Документи Богдана Хмельницького. - К., 1961. - док. № 35. - С.85).

Таким чином, відносини між Хмельницьким і Ірєм Ракоці були встановлені ще до грудня 1648 р. За наказом запорізького гетьмана кількатисячний козацький полк провів посольство Ракоці до самого Мукачева. Не викликає жодного сумніву, що поява козаків на Закарпатті впливала на українське населення, вселяла надію на визволення. Однак, ще напередодні відправлення посольства в Угорщину козаки побували на Закарпатті. Микола Делекач у своїй змістовній праці "Козаки в політичних комбінаціях малярських панів в ХІІІ ст." писав, що вони проникали в Березьку та Ужанську жупи і завдавали угорським феодалам великої шкоди, руйнували їх маєтки (Підкарпатська Русь. - 1931. - Ч.9-10.-С.197).

З цього часу відносини між Хмельницьким і Ракоці не припинялися ні на мить. 10 лютого 1649 р. гетьман пише Ракоці листа, в якому викладає плани спільних дій проти Польщі. Хмельницький повідомляє: "Хоч ясновельможний гетьман з усіма військами, як запорізькими, так і татарськими, знову виступить проти поляків, він, однак, хоче, щоб було визначено час, коли ясновельможний гетьман, найясніші князі Трансильванії і ясновельможний князь Радзівілл - кожний із свого боку, з усіма своїми силами - вторгнуться у Польщу і виконають свій намір" (Документи Богдана Хмельницького. - С.102). 4 травня 1649 р. Хмельницький повідомляв трансильванського князя Сигізмунда Ракоці про відправку його послів. Отже, обмін посоль-

ствами тривав. 16 вересня 1650 р. український гетьман повідомляв лрія Ракоці про мир і дружбу з молдавським воеводою. У лютому 1653 р. Хмельницького відвідав посланник Ракоці Степан Люц, який підтвердив наміри трансільванського князя бути в дружбі з козаками.

Документи свідчать, що козацьке військо неодноразово переходило Карпати. Якими шляхами воно йшло? На це питання намагався відповісти В.Грабовецький. Він писав: "У джерелах ми не знаходимо відповіді на запитання, через Сколівський чи Ужоцький перевали проходило козацьке військо з послами на Закарпаття. Але відомо, що на своєму шляху козаки громили як польську шляхту, так і угорських феодалів на Закарпатті, в околицях Ужгорода, Мукачева. Ужгородські власті доповідали 2 грудня 1648 р. німецькому імператорові Фердинандові III, що "козаки з татарами напали на Угорщину і спустошать все біля Унгвару (Ужгорода)". У фонді Оссолінських Львівської державної наукової бібліотеки Ан України В.Грабовецький відшукав листа від краківського воеводи до коронного канцлера (13 грудня 1648 р.), в якому говорилося: "Тут, над границею, зустрів посла Ракоція, якого відправляло три тисячі козаків до самого Мукачева. Я бачив велику шкоду в маєтках і людях [заподіяну] шляхті, яка виходила за Бескид з жінками, дітьми і добром.., я бачив всюди людей, які гнутьються; загалом там збирається велике військо".

Дипломатичні відносини Богдана Хмельницького з Юрієм Ракоці мали певні результати. Так, зокрема, у квітні 1651 р. угорський посол повідомив гетьмана, що Юрій Ракоці виставить 60000 війська на краківському напрямку. Таким чином, готувався широкий похід на Річ Посполиту, який мав би поставити її на коліна. Добросусідськими далі залишалися відносини Хмельницького з молдавським господарем Василем Лупулом. Однак незабаром виникли непорозуміння між Ракоці та Лупулом, які не могли не вплинути на відносини з Україною.

Богдан Хмельницький не припиняв відносин із трансільванським князем і після укладення договору про воєнний союз із Росією у 1654 р. Переконавшись, що цар грубо порушує основні статті договору, Хмельницький вирішив шукати інших союзників і зберегти дружні відносини з Молдавією та Угорщиною. Михайло Грушевський з цього приводу писав: "... Хмельницький шукав інших союзників, помічників на поляків. Він пересилався з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польшу. Він розумів, що поки Польша буде мати силу, вона Україні не попустить. Нарешті з Швецією й угорським (семигородським) воеводою Ракоцієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польшу, зовсім знищити її між собою її землі поділити" (Про старі часи на Україні. - К., 1907. - С.54).

Богдан Хмельницький не тільки чекав допомоги від Ракоці, він неодноразово вислав йому війська на допомогу. Так, 31 грудня 1656 р. він видав Універсал про висилку на допомогу армії Ракоці козацького війська. Їм було наказано, "жеби се злучили з войсками князя его милости семиградського і там шли, где онии указано, теде увевняєм ласкою нашею, же хто-козвек горнутисе масть до Войска Запорозького, аби найменшоє кривди не мли ні од кого і назначений висланий наместник наш того постерегати масть, жеби і Войску Запорозском зостават будет; спротивних теж і Войску Запорозскому незичливых і неприхилних розказалисмо громить, счо іначей не масть бить над розказанье наше".

На жаль, союз Хмельницького з Ракоці та шведським королем не увінчався успіхом. "Весною 1657 р., - писав Грушевський, - він і зачав війну з Польщею на спілку з Швецією й Ракоцієм, а проти волі Москви. Так мала злука України з Москвою розірватись. Але в війні козакам не пощастило, в війську прокинувся непослух. Хмельницький і без того був хворий, а ся прикрість більше його розстроїла, і він вмер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними".

Додамо, що помер при досить загадкових обставинах.

У 1657 р. Ракоці теж зазнав невдачі – він втратив трон Трансільванії. Цим скористалися поляки, які напали на Закарпаття. Вони "грабували села і міста Закарпаття, – говорить в "Нарисах історії Закарпаття". – Особливо потерпіли міста Мукачєво, Берегово, села Ракошин, Чинадієво, Підгоряни, Хуст, Вишково – всього близько 300 населених пунктів. Найбільше потерпіли селяни, які співчували козацтву, чекали його допомоги...".

Нещодавно український історик з Дніпропетровська Юрій Мицик відшукав нові документи, які свідчать про появу козаків на Закарпатті в 1684 р. Дослідник, оперуючи матеріалами фонду "Архів Замойських" Головного архіву давніх актів у Варшаві, відзначив: "У виявленій нами урядовій інструкції для польських дипломатів є і додаток, що стосується відправи українських дипломатів. У його 6-му пункті йдеться про видачу грошей на провіант у дорозі козакам з Унгвару, як тоді на угорський лад називався Ужгород, котрих очолював якийсь Заболоцький... Ще нижче дописано пізніше: "А.Могила", що, можливо, засвідчує те, що осаул з Ужгорода та А.Могила, який був гетьманом Правобережної України у 1684–1686 рр., є одна і та ж особа".

Таким чином, запорозькі козаки нерідко переходили за Карпати, особливо в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Виявлені документи свідчать, що місцеве населення всяко підтримувало запорозьких козаків, вступало до їх рядів. Відносини запорозьких козаків із Закарпаттям не припинялися і в наступні після війни роки.

УКРАЇНА ВІД БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КИРИЛО-МЕТОДІЇВЦІВ

Протягом століть український народ не мав своєї державності, проте ідея держави, соборності ніколи не покидала його. Найкращі представники нації обґрунтовували національну ідею, яка знайшла своє відображення у цілому ряді програмних документів.

Можливо, що перша спроба вибороти право жити державним життям припадає на період народно-визвольної війни 1648–1654 рр., коли, під час підписання Зборівської угоди між Б.Хмельницьким і Річчю Посполитою у 1649 р., українська старшина висунула проект "17 статей". Згідно з даною угодою, територія Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини вважалася такою, що підпорядковувалася виключно українському гетьману. Дія польських законів на цій території припинялася. Серед основних вимог козаків слід назвати скасування унії, підпорядкування київського митрополита константинопольському патріархові, заборона заснування єзуїтських колегій в Києві та інших містах української території тощо. Іншими словами, у складі великої Речі Посполитої сформувалася мініатерна копія нової держави України із своїми установами, законами, відповідними суспільно-правовими нормами життя.

Не втратила Україна свого статусу і згідно з "березневими статтями" 1654 року, які підписали Б.Хмельницький і російський цар Олексій Михайлович. Вона зберігала всі свої колишні порядки і самоврядування під владою гетьмана і козацької старшини, яких вибирали вільними голосами, а гетьман мав право приймати послів і встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами. Договір 1654 р. України з Росією був угодою двох рівноправних держав, жодна з яких не повинна була втручатися у внутрішні справи одної.

Росія ж почала порушувати умови договору відразу після підписання "березневих статей" і це добре усвідомлював Хмельницький, однак, за словами М.Грушевського, "під Польщу вертатись він ніяк не хотів". Саме на кінець 50-х років припадає його ідея створення конфедерації країн у складі України, Швеції і Семигородського князівства, в результаті якої "мала злука України з Московью розірватись". Однак 27 липня 1657 р. Богдана не стало.

Спроба "раз і назавжди" порвати з Московщиною була зроблена гетьманом Іваном Виговським. У 1658 р. в Гадячі було укладено знаменитий Гадяцький трактат, головна мета якого полягала у визволенні України з-під московського ярма при допомозі Речі Посполитої. Дяючи аналіз цього трактату, В.Антонович писав, що "головні його статті стосувалися української держави, її внутрішнього ладу, релігії, освіти. Україна мала укласти союз із Польським Королівством і Великим Князівством Литовським від імені Великого Князівства Руського... Україна забезпечувала собі повне внутрішнє самоврядування... Велике Князівство Руське повинно було мати всі державні установи й чини, свій суд, монету, військо тощо". Однак, що стосується трактату, то М.Грушевський констатував: "З політичного боку се мало свої добрі сторони. Але люди на Україні - тій, що з-під Польщі вибилась, про Польщу... ані чути не хотіли. Вони думали, що старшині заманулось панувати на Україні над народом з польськими панами разом, і не хотіли старшини слухати". Так воно згодом і трапилось. Аналогічної долі зазнала також протурецька орієнтація українських гетьманів.

На перше десятиліття XVIII ст. припадає спроба гетьмана Івана Мазепи розірвати українсько-московську угоду 1654 р. і стати незалежними. Український гетьман вирішив орієнтуватися на Швецію, яка мала сильну на той час армію, але не могла загарбати Україну. Карл XII для України і Мазепи - "менше зло", в порівнянні із "біль-

шим" – Росією. Це визнав у своїй промові до військових урядників козацької України, виголошеній у 1708 р., Іван Мазепа. "Ми стоїмо, – говорив він, – між двома проваллями, готовими нас зжерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути... Колись король шведський, завше переможний, якого вся Європа поважав і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми з волі переможця неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам... А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того... Отже, зостається нам братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжали...". Згідно із статтями українсько-шведського союзу 1708 р., Україна зберігала всі свої права і вольності під протекторатом шведського короля. У своїй праці "Шведсько-український союз 1708 р." М.Грушевський зробив висновок, що "провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до цього шведсько-українського 1708 р. була ідея власновільності, суверенності українського народу...".

Благородну справу І.Мазепи продовжив найперший мазепаєць Пилип Орлик, гетьман України в екзилі з 1710 р. Він робив все від нього залежне, щоб справа незалежної України знаходилася в центрі уваги європейських держав. Автор першої в світі Конституції твердив, що майбутня Україна є самостійною, ні від кого не залежною державою під протекторатом короля Швеції й його нащадків, які зобов'язуються її обороняти і не дозволять нікому порушувати її вольності. Згідно Орликової Конституції гетьман не був самодержавним правителем. В державі мала діяти Генеральна Рада, а гетьман повинен був піклуватися, "щоб людям військовим і посполитим зобичечні не чинились тяжесті... і здирства". Всі урядовці повинні бути обрані "вольними голосами", і гетьман не має права когось настановляти

своєю власною волею.

Протягом цілого ХІІІ ст. Росія поступово ліквідувала все, що залишилося від української державності. Останню крапку над "і" поставила Катерина ІІ, ліквідувавши Запорізьку Січ. Наприкінці ХІІІ – першій половині ХІХ ст. Україна являла собою звичайну колонію Росії, вона перетворилася у складову частину "єдиної і неподільної Російської імперії". Однак, незважаючи на такий стан справ, суспільно-політична думка на Україні не стояла на місці. На першу половину ХІХ ст. припадає виникнення і діяльність цілого ряду товариств, які ставили собі за мету скинути самодержавство і його невіддільну частину – кріпосне право. Поряд з цими вимогами на перший план висувається ідея єдності слов'ян. Червоною ниткою вона проходить через програмні документи декабристів та "Товариства об'єднаних слов'ян", яке згодом злилося з декабристами. Свого логічного завершення ідея єдності слов'ян одержала у Програмі та Статуті "Кирило-Мефодіївського братства", яке організаційно оформилось наприкінці 1845 р. На сьогоднішній день залишається відкритим питання про авторство "Книги буття українського народу" – головного програмного документа братчиків. На наш погляд, це не є настільки важливо. Без сумніву, у написанні "Книги" відіграли певну роль всі члени товариства, зокрема М.Костомаров, М.Гулак, Т.Шевченко, П.Куліш.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства, вважали, що Україна буде "непідлеглою Річчю Посполитою (тобто республікою – Авт.) в союзі слов'янським". "І встане Україна з своєї могили, – читаємо в "Книзі буття", – і знову озветься до всіх братів Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превоосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії,

ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар".

Сучасні дослідники вважають, що "Книга буття українського народу" була написана під впливом твору А. Міцкевича "Книги народа польського і польського пілігримства". Та суть, знову ж таки, не в цьому: всіх слов'ян, в тому числі українців і поляків, об'єднувала спільна боротьба проти кріпосництва і самодержавства, які душили їх бажання жити повнокровним, державним життям. Незважаючи на короткочасність існування Кирило-Мефодіївського товариства, воно, за словами М. Грушевського, "в історії українського народу має те важливе значення, що тут ми вперше бачимо спроба теоретичного формулювання української ідеї в політичній і суспільній сфері в дусі прогресу і свободи".

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

ДОКУМЕНТИ

- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (к 300-летию (1654-1954): В 3-х т.-М.: Изд-во АН СССР, 1953-1954.- Т.1.-585 с.; Т.2.-559 с.; Т.3.-646 с.
- Документи Богдана Хмельницького (1648-1957)/Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич; відп. ред. Ф.П.Шевченко.-К.: Вид-во АН УРСР, 1961.-740 с.
- документы об освободительной войне украинского народа (1648-1654)/ Сост. А.З.Барабой и др.; Редкол.: П.П.Гудзенко и др.-К.: Наук.думка, 1965.-827 с.
- Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1913.-Т.6. - Матеріали до історії Галичини. Літописні пам'ятки з р.1648-1657; Львів, 1911.-Т.12.

ЛІТЕРАТУРА

- Апанович О.М. По містах боїв визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - К.: Рад.школа, 1955.-57 с.
- Голобуцький В.О. Богдан Хмельницький - великий син українського народу. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954.-96 с.
- Голобуцький В.А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648-1654). - М.: Госполитиздат, 1954. - 159 с.
- Грабовецький В.В. Антифеодална боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст.-Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. - 252 с.
- Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. - К.: наук.думка, 1972.-192 с.

- Гуслистый К.Г. Нариси з історії України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1941.-Вип.3: Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-і роки XVI - 30-ті роки XVII ст.).-188 с.
- Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти книгах/Редкол.: М.А.Кондур (гол. ред.) та ін.-К.: Наук.думка,1979.-Т.2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (Друга пол. XVII-XVIII ст.).-615 с.
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.-Львів: Світ,1990.-408 с.
- Мицик М.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво.-Дніпропетровськ: Промінь,1990.-302 с.
- Осипов К. Богдан Хмельницький.-Львів: Вид-во "Вільна Україна", 1949.-112 с.
- Стецюк К. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією.-К.,1953.
- Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.-К.: Вид-во АН УРСР,1959.-500 с.
- Ярошенко А.Д. Богдан Хмельницький - великий син українського народу /Гол.упр.культ.-освіт.установ. Мін-ва культури УРСР. Центр. лекц. бюро.-К., 1954.-36 с.
- Яцкевич Є. Визвольні походи Богдана Хмельницького на західні землі України.-Львів: Кн.-журн.вид-во,1954.-35 с.